

Lesław Morawiecki

Ideologia imperialna mennictwa Nerwy

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia 49, 115-126

1994

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN — POLONIA

VOL. XLIX, 7

SECTIO F

1994

Instytut Historii
Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Lesław MORAWIECKI

Ideologia imperialna mennictwa Nerwy

L'idéologie impériale du monnayage de Nerva

„Bo którenże proszę zacniejszy iest lub piękniejszy dar Bogów, iak czysty, święty, i Bogom bardzo podobny Monarcha?”¹

Powszechnie przyjęta opinia głosi, że za rządów Nerwy nie powstał żaden plan imperialnej ekspansji, żaden projekt militarnego podboju. Uwaga cesarza była prawie wyłącznie skupiona na samej Italii, a jego celem było: polepszenie kondycji społecznej i ekonomicznej obywateli, zmniejszenie podatków, świadczenia alimentacyjne na rzecz ubogich sierot.² To przekonanie dwóch wielkich numizmatyków H. Mattingly'ego i E.A. Sydenhama wydaje się dość poważnie ograniczać złożoność treści programu Nerwy i pomniejszać wagę ideologicznego przesłania jego monet.

Z różnych powodów panowanie Nerwy rzadko przyciąga uwagę badaczy. Upowszechnił się nawet pogląd, że jego rządy były krótkim „interregnum” pomiędzy panowaniem dwóch dynastii.³ Stąd często o Nerwie pisze się o tyle, o ile chce się oświetlić początki politycznej kariery Trajana.

¹ Trajan polski czyli panegiryk Pliniusza II konsula Nerwie Traianowi Cesarzowi Rzymskiemu z wyroku Senatu poświęcony, a z okazji Ustawy Rządowej na dniu 3 maia 1791 zapadley, tudzież i powszechney całego kraiu polskiego radości, na język oyczysty przeniesiony: przez Wincentego Borkowskiego, edycya druga, z 1792 (z opuszczeniem przedmowy), Warszawa 1799, s. 3.

² H. Mattingly, E.A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, vol. II, London 1926, s. 220 (=RIC).

³ D. Kienast, *Nerva und das Kaisertum Trajans*, „Historia”, 1968, 17, s. 51–77.

Według źródeł literackich, Nerwa był starym, niezbyt błyskotliwym senatorem, który swe długie lata życia paradoksalnie zawdzięczał słabemu stanowi zdrowia.⁴

Prawnicza renoma jego dziadka⁵ i ojca⁶ jest często przenoszona na niego samego. Niemniej jednak spotyka się opinie, że jako prawnik Nerwa nigdy nie przekroczył poziomu przeciętności, gdyż jedyny zachowany do dziś jego edykt (*edictum Divi Nervae*) był zredagowany niezbyt udanie, w sposób rozwlekły i wyraźnie przegadany.⁷

Szczeble politycznej kariery Nerwy są dobrze znane.⁸ Nadal jednak nie zostały wyraźnie określone jego stosunki z panującymi cesarzami, a zwłaszcza z Domicjanem. Tradycyjnie powtarza się opinie, że były one nie najlepsze. Tylko przypadkiem Nerwa uniknął skazania na śmierć, chociaż musiał pójść na wygnanie do Tarentu.⁹ Przeciwny pogląd określa wygnanie Nerwy jako „czystą fikcję”.¹⁰ Stąd mniemanie o poprawnych stosunkach z Flawiuszami, włącznie z Domicjanem. Przypuszcza się nawet, że Nerwa był dość długo związany z grupą nobilów, która nie cofnęła swego poparcia Domicjanowi.¹¹ Nerwa nie miałby zatem ściślejszych powiązań ze stoicką opozycją, której lider Casparius Aelianus wystąpił z czasem przeciwko niemu i popchnął go w ramiona armii i Trajana. Nie rozstrzygnięta pozostaje więc kwestia, czy Nerwa był apolityczną jednostką na dworze, chcącą przeżyć burzliwe czasy, czy też działaczem „politycznym” pro- lub antycesarskiej *factio*. Utrudnia to i komplikuje kwestię oceny programu politycznego Nerwy. Nie wiadomo zresztą, czy taki program w ogóle istniał. O ile określenie „program reformatorski” jest czasem stosowane wobec poczynań Nerwy w sferze społecznej i gospodarczej¹², o tyle brak podobnego odniesienia do sfery jego polityki. Uważa się, że polityczną postawę Nerwy kształtowały jego „sprytne” i „pragmatyczne” pociągnięcia, których ze względu na ich

⁴ Przegląd źródeł zob. Stein, Cocceius 16 [w:] RE, Bd, IV, szp. 133; o zdrowiu, wieku i charakterze, zob. szp. 150 i n.

⁵ PIR², C 1225. (= *Prosopographia Imperii Romani*, pars II, Berolini et Lipsiae, 1936).

⁶ PIR², C 1226.

⁷ R. Syme, *Tacitus*, I, Oxford 1963, s. 1; por. Plinius, *Epistolae*, X, 58, 7–9.

⁸ PIR², C 1227.

⁹ R. Hanslik, *Nerva 2* [w:] *Der Kleine Pauly*, Bd. IV, München 1979, s. 78.

¹⁰ C.H.V. Sutherland, *Nerva* [w:] *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1961, s. 605; Syme, *op. cit.*, s. 3.

¹¹ R.F. Rossi, *Sulla „abdicazione” di Nerva*, „Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia Università degli Studi” Trieste, 1966–1967, 3, s. 43–68.

¹² Sutherland, *op. cit.*

odrębność i doraźność nie można uznać za dowód istnienia spójnego i wyraźnie sformułowanego programu politycznego.¹³

Problem ten zupełnie inaczej rysuje się w świetle źródeł numizmatycznych. Monety Nerwy zdają się świadczyć o istnieniu przejrzyście określonego programu politycznego lub przynajmniej jego zasad ideologicznych. Od samego początku rządów Nerwy monety jego propagowały hasła wytyczające pryncypia ideologii cesarza. Były to ciągle te same hasła, powtarzane systematycznie i bez większych zmian aż do śmierci Nerwy.

Jednolitość typologiczna i związana z tym spójność treści znalazły wyraz w podobieństwie mennictwa srebrnego i złotego, będącego w gestii cesarza, do mennictwa brązowego, spoczywającego, przynajmniej teoretycznie, w rękach senatu.

Zwartość mennictwa Nerwy podkreśla konsekwentne i systematyczne wznawianie emisji tych samych typów wybijanych przez cały czas rządów Nerwy.

Wyobrażenia i treści monet Nerwy wprowadzają w krąg pojęć związanych z ideologią władzy. Należą do niego *Libertas publica* oraz *Fortuna populi Romani*, które ze względu na republikański rodowód usiłuje się interpretować jako wyraz „liberalnych” przekonań Nerwy. W powszechnej opinii znajdują one analogię w mennictwie cesarza Galby.¹⁴

Pogląd ten można zaakceptować tylko częściowo. Zastrzeżenia wynikają z przekonania, że nie można oddzielać interpretacji jednego typu od pozostałych i omawiać tylko ich znaczenia jednostkowego przy pominięciu ogólnego wydźwięku całości mennictwa. Wgląd w typy monetarne Galby wskazuje na dość wyraźne rozróżnienie treści monet srebrnych i złotych oraz brązowych. Typy *LIBERTAS*, *LIBERTAS PVBLICA*, *FORTVNA P R* etc. występują przede wszystkim na monetach srebrnych i złotych¹⁵ w otoczeniu typów „czysto republikańskich”. Taka struktura ikonograficzna mennictwa była wręcz odbiciem słów Galby i ich oficjalną wykładnią. Kiedy bowiem, na samym początku panowania, Galba został powitany jako cesarz (imperator), sprzeciwił się temu i ostentacyjnie ogłosił, że będzie „legatem senatu i ludu rzymskiego”, cokolwiek by to znaczyło.¹⁶ Hasła imperialne, które łądziły republikańskie treści aureusów i denarów, pojawiły się przede wszystkim na

¹³ A. Garzetti, *Nerva*, Roma 1950, s. 44; E. Cizek, *Epoca lui Traian. Împrejurări istorice și probleme ideologice*, București 1980, s. 96 i n.

¹⁴ Garzetti, *op. cit.*, s. 39; Syme, *op. cit.*, s. 7; Cizek, *op. cit.*, s. 92.

¹⁵ O mennictwie Galby zob. W. Boruch, *Propaganda polityczna na monetach cesarza Galby* (wybrane aspekty); w druku.

¹⁶ Suetonius, *Galba*, 19,1 „[...] *consalutatusque imperator legatum se senatus ac populi R. professus est* [...]”.

monetach brązowych. Zdaje się to wskazywać, że mennictwo bezpośrednio zależne od cesarza było wyraźnie przez niego dopasowane do ideologicznego image.

W przypadku Nerwy, pojawienie się niektórych „republikańskich” typów Galby nie dowodzi jeszcze wyraźnej analogii do programu całego mennictwa Galby. Na złotych i srebrnych monetach Nerwy pojawiły się dwie kategorie personifikacji *virtutes*. Były to „wolności” obywatelskie oraz osobiste *virtutes* cesarza.¹⁷ Jedne i drugie ukazywano jednocześnie. Znamienne było zwłaszcza pojawienie się osobistej *virtus* cesarza i ogółu obywateli na paralelnej emisji: *FORTVNA AVGUST* i *FORTVNA P R*.¹⁸ Tego samego związku można dopatrzeć się w „równoległych” typach *IVSTITIA AVGVST* i *LIBERTAS PVBLICA*¹⁹, jako że *libertas* opiera się na prawie i bez niego istnieć nie może.

Wyrażna dominacja personifikacji cesarskich *virtutes*, a więc takich, które zawierały określenie *AVGVSTI* lub *AVGVSTA*, oznaczała wszechobecność ideologii imperialnej. To nikt inny, jak tylko cesarz, poprzez swoje *virtutes* zapewniał wszystkim poddanym Szczęsny Los, Równość, Zwycięstwo i Pokój. Bez jego osoby nie byłoby więc możliwe istnienie obywatelskich; *Libertas Publica*, *Salus Publica* czy też *Fortuna populi Romani*. Tylko on gwarantował idealny, kwitnący stan państwa rzymskiego.

Mennictwo Nerwy, głosząc takie właśnie posłanie, za podstawę przyjęło prawdopodobnie, coraz bardziej popularną w świecie rzymskim, koncepcję „idealnego monarchy”, danego ludziom przez bogów: *Quod enim praestabilis est aut pulchrius munus deorum quam castus et sanctus et dis simillimus princeps?*²⁰ Z tego już tylko powodu Nerwa był określany jako „*optimus princeps*”.²¹ Taki cesarz, kierujący się boskim instynktem, udzielał swojej mocy współpracującym z nim senatorom, którzy rośli w znaczenie, tak samo jak wszyscy obywatele w całym państwie. *Justitia* „dobrego” władcy sprawiała, że prawo nie mogło być przez niego łamane. Idealne rządy wprowadzały zatem powszechnie oczekiwany owoc jego cesarskich *virtutes* — *libertas*.²² W ten sposób położono znak równości pomiędzy państwem „dobrego” monarchy a wolną republiką.²³ Zwięźle i dobitnie wyraził to największy historyk epoki — Tacyt: *Nerva Caesar res olim dessociabiles miscuerit*,

¹⁷ RIC II, s. 223–226.

¹⁸ RIC II, nr 4 i 5; 16 i 17; 28 i 29; 35 (sam, tylko na denarach).

¹⁹ RIC II nr 6 i 7; 18 i 19; 30 i 31; 36 (sam, tylko na denarach).

²⁰ Plinius, *Panegyricus*, 1,3.

²¹ Plinius, *Panegyricus*, 88,5.

²² Prawo stoi ponad cesarzem, por. Plinius, *Panegyricus*, 65,1.

²³ Plinius, *Panegyricus*, 55,6.

principatum ac libertatem.²⁴ To właśnie posłanie głosiły od październikowych dni 96 r. monety Nerwy.

Jako „idealny” monarcha Nerwa sprawiał, że w Rzymie mogły ponownie gościć *virtutes*, które nie tylko łączyły jego rządy ze słodkim wspomnieniem republiki, lecz także tworzyły wizję wielkiej przyszłości imperium. Ścisły związek pomiędzy cesarskimi i obywatelskimi *virtutes* miał bowiem wywołać poczucie jedności i zarazem odpowiedzialności wszystkich obywateli, czego efektem byłaby wielkość Rzymu.²⁵ I to właśnie wyrażały na aureusach i denarach typy *SALVS PVBLICA*²⁶ oraz wybity na sestercach typ *ROMA RENASCENS*.²⁷ Okazuje się zatem, że republikańskie hasła, użyte w tym duchu jeszcze przez Galbę, głosiły za Nerwy wyłącznie imperialną ideologię nowego Rzymu.

Bardzo znamienity był sposób wprowadzenia hasła *VICTORIA AVGVST*²⁸ nawiązującego do *virtus*, bez której żaden władca nie mógł mieć poczucia idealności. Posiadanie tej *virtus* można było potwierdzić wyłącznie na polu bitwy. Ponieważ Nerwa przyjął dzięki zwycięstwu nad Swebami tytuł Germanicus dopiero w ostatnich miesiącach 97 r.²⁹, zdecydował się na samym początku swego panowania ukazać *Victorię* wyłącznie na srebrnych i złotych kwinarach. Były to jednostki monetarne tradycyjnie związane z charakterystycznym wyobrażeniem *Victorii* wieńczącej tropajon. W ten sposób *Victoria*, chociaż nie upamiętniała zwycięstwa militarnego, mogła znaleźć się w kręgu *virtutes* idealnego monarchy.

Wydaje się, że swoje oblicze „dobrego” władcy mógł Nerwa kształtować nie tylko dzięki koncepcji wypracowanej przez filozofów, lecz również przez odwołanie się do powszechnego odczucia ogółu Rzymian, którzy pod koniec I w. za „idealnego” władcę o modelowych wręcz cechach, uznawali ubóstwionego już cesarza Augusta. Stąd typy monetarne Nerwy odnawiały motywy monet Augusta: charakterystyczne emblematy najwyższego kapłana oraz postać bogini Diany. Najbardziej znaczące było jednak pojawienie się całej serii monet z legendą *DIVVS AVGVSTVS*.³⁰ Boski August był wyraźnie

²⁴ Tacitus, *Agricola*, 3.

²⁵ J.R. Fears, *The Cult of Virtutes and Roman Imperial Ideology*, ANRW, II, 17,1, s. 828–945, a zwłaszcza s. 889 i n.

²⁶ RIC II, nr 9, 20,33.

²⁷ RIC II, nr 67.

²⁸ RIC II, nr 10, 21,22.

²⁹ Por., *Corpus Inscriptionum Latinarum*, V, 7425. (=E.M.Smallwood, *Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan and Hadrian*, Cambridge 1966, nr 248); Dessau 277 (=CIL VI 952).

³⁰ RIC II, nr 11–12; 23–24; 34, 41,47 oraz *DIVVS AVGVSTVS* nr 126, 127–135.

postrzegany przez Nerwę jako wzór idealnego władcy ziemskiego i niebiańskiego zarazem gwaranta pomyślności cesarskiego Rzymu.

Wśród nielicznych typów monet brązowych związanych ze sferą społeczną i nie mających odpowiedników na monetach złotych i srebrnych, znajdowały się typy: *ADLOCVTIO AVG*; *ANNONA AVG*; *CONGIAR P R*. Wszystkie trzy wywodziły się z tradycji menniczej cesarstwa, będąc zarezerwowane prawie wyłącznie dla sesterców.³¹ Dowodziły oczywiście troski cesarza o obywateli. Nie wydaje się jednak, aby można je było interpretować wyłącznie w odniesieniu do sfery społeczno-gospodarczej samej Italii. Sprawiają one przecież wrażenie typów o charakterze uniwersalnym, mających wpływ na kształtowanie się treści ideologicznych i mających przy tym zasięg ponadlokalny. Wszelkie rozdawnictwo dóbr — *euergesia* — było jednym z ważnych aspektów nierozzerwalnie związanych z działalnością „idealnego” władcy, który jako „ojciec ojczyzny” miał się na gruncie rzymskim troszczyć o wszystkich należących do jego wielkiej, imperialnej rodziny.³²

W podobny sposób trzeba ocenić szereg typów, które na monetach brązowych rozwijały niespotykane dotąd wątki: *PLEBEI VRBANAЕ FRUMENTO CONSTITVTO*; *TVTELA ITALIAE*; *VEHICVLATIONE ITALIAE REMISSA*; *FISCI IVDAICI CALVMNIA SVBLATA*.

Uchwała o rozdawnictwie zboża odnosiła się do plebsu miejskiego, i to chyba przede wszystkim miasta Rzymu. Zniesienie podatków łożonych na utrzymanie poczty państwowej nastąpiło wyłącznie na terenie Italii. Ten sam zasięg miało rozporządzenie określone jako *TVTELA ITALIAE*, które prawdopodobnie określało pomoc alimentacyjną cesarza świadczoną na rzecz ubogich sierot.

Wyjątkowość tych emisji zdaje się polegać na bezpośrednim ich związku z uchwałami senatu, wniesionymi prawdopodobnie przez samego Nerwę. Monety upamiętniały zatem jednostkowe akty prawne nie mające uniwersalnego charakteru. Niemniej jednak powtarzane systematycznie motywy monetarne uczyniły z tych uchwał element społecznego programu cesarza. Niewykluczone, że dzięki temu można dziś uchwycić zamiary Nerwy, aby dopełnić swój obraz „idealnego” władcy, kierującego się wobec poddanych zasadami

³¹ Typ *ADLOCVTIO AVG* (RIC II, nr 50) był innowacją Nerwy, gdyż wcześniej znano tylko typy: *ADLOCVT COH* bite za Kaliguli (RIC I, nr 23–25) i Nerona (RIC I, nr 61–62) oraz samo *ADLOCVTIO Galby* (RIC I, nr 150). Natomiast Nerwy *ANNONA AVGVST* (RIC II, nr 52,68,78) wykształciła się z typów Witeliusza *ANNONA AVG* i *ANNONA AVGVST* (RIC I, nr 1 i 18 as?) oraz z typu *Klaudiusza ANNONA AVGVSTI CERES* (RIC I, nr 73–77, nr 84 dup. Typ *CONG I* (lub II) *DAT POP R* wybito za Nerona (RIC I, nr 109–126.)

³² O przydomku *Euergetes*, który tradycja wiązała z Cyrusem i Aleksandrem por. Diodor, XVII, 81.

Tab. 1. Zestawienie legend (duże litery) i typów monetarnych cesarza Nerwy

<i>virtutes cesarza</i>	<i>virtutes obywatelskie</i>	inne typy
<u>AV i AR w 96 i 97 r.</u>		
<i>AEQUITAS AVGVST</i>	<i>CONCORDIA EXERCITVVM</i>	<i>Diana</i>
<i>FORTVNA AVGVST</i>	<i>FORTVNA P R</i>	symbole kap- łańskie
<i>MONETA AVGVST</i> (96 r.)		<i>DIVVS AVGVSTVS</i>
<i>VICTORIA AVGVST</i>		
<i>IUSTITIA AVGVST</i>	<i>LIBERTAS PUBLICA</i>	
<i>PAX AVGVST</i> (97 r.)	<i>SALVS PVBLICA</i>	
	(w 97 r. sporadycznie, w 98 wyłącznie wyobrażenia)	
<i>Ceres(?)</i>		
<i>Libertas</i>		
<i>Aequitas</i>		
<i>Fortuna</i>		
<i>Symbole Pax</i>		
<u>AE w 96 i 97 r.</u>		
<i>AEQUITAS AVGVST</i>	<i>CONCORDIA EXERCITVVM</i>	<i>DIVVS AVGVSTVS</i>
<i>FORTVNA AVGVST</i>	<i>FORTVNA PR</i>	
<i>IVSTITIA AVGVST</i>	<i>LIBERTAS PVBLICA</i>	
<i>PAX AVGVST</i>	<i>ROMA RENASCENS</i>	
====		
<i>ADLOCVT AVG</i>	<i>CONGIAR PR</i>	
<i>ANNOVA AVG</i>	<i>FISCI IVDAICI CALVMNIA</i>	
	<i>SVBLATA</i>	
	<i>PLEBEI VRBANAЕ FRUMENTO</i>	
	<i>CONSTITVTO</i>	
	<i>PROVIDENTIA SENATVS</i>	
	<i>TVTELA ITALIAE</i>	
	<i>VEHICVLATIONE ITALIAE REMISSA</i>	
	(98 r., wyłącznie wyobrażenia)	
<i>Fortuna</i>		
<i>Libertas</i>		
<i>Pax</i>		
<i>Concordia</i> (symbol)		

euergesia et iustitia. Wówczas nawet emisje monet brązowych stanowiłyby po części element programu politycznego Nerwy.

Najbardziej dyskusyjna co do treści i zasięgu była uchwała określona legendą rewersu: *FISCI IVDAICI CALVMNIA SVBLATA*. Upamiętniała ją sesterce wybite po raz pierwszy w mennicy rzymskiej w październiku–grudniu 96 r. i to na samym początku panowania Nerwy, gdyż nosiły legendę awersu: *IMP NERVA CAES AVG P M TRP COS II PP.*³³ Nieco później, lecz jeszcze w 96 r., ten sam typ został wznowiony z legendą awersu: *IMP NEARVA CAES AVG P M TRP COS II DES III.*³⁴ Bez większych zmian pojawił się też w 97 r.³⁵

Na awersie sesterców widnieje popiersie Nerwy w wieńcu laurowym zwrócone najczęściej w prawo, chociaż znane są też typy z popiersiem w lewo. Na rewersie umieszczono palmę figową otoczoną literami *S C*.

Symbolika rewersu nie wydaje się zawierać głębszego przesłania. Zrazu palma była symbolem miasta Tyr. Na monety żydowskie trafiła dopiero w 69 r., w czwartym roku powstania. Związek wyobrażenia palmy z Judeą został wzmocniony przez Rzymian, którzy umieścili ją na swoich bardzo licznych i popularnych w całym państwie imperialnych monetach typu *IVDEA DEVICTA* i *IVDEA CAPTA*.³⁶ Emitowano je za panowania Wespazjana, a częściowo również i za rządów Tytusa. Palma wreszcie stała się elementem awersu nieco zmodyfikowanej wersji lokalnej, wybijanej w Cezarei i noszącej napis: *IOYΔΑΙΑΣ ΕΑΛΩΚΥΙΑΣ*.³⁷ Można więc całkowicie zgodzić się z opinią, że na sesterce Nerwy typu *FISCI IVDAICI CALVMNIA SVBLATA* palma była bardzo znanym i chętnie używanym motywem nawiązującym, w powszechnej opinii, do Judei i spraw jej mieszkańców.³⁸

³³ RIC II, s. 227, nr 58–59.

³⁴ RIC II, s. 228, nr 78.

³⁵ RIC II, s. 228, nr 82 leg. aw.: TRP COS III PP.

³⁶ Znane są też b. rzadkie aureusy i denary Wespazjana wybite w Rzymie w 70/71 r. z personifikacją prowincji siedzącą koło palmy z rękami związanymi z tyłu, w odcinku, *IVDEA*, por. British Museum Catalogue of Coins of the Roman Empire, vol. III, London (=BMC RE), III, nr 43; L. Mildenberg, *The Abraham Bromberg Collection of Jewish Coins*, I, 5 XII 1991. Superior Galleries, Beverly Hills, Ca. — Bank Leu Numismatics — Zürich, nr 286. Zazwyczaj typ *IVDEA* ma zamiast palmy tropajon, por. Mildenberg, nr 285. Bardzo rzadki denar z Efezu 72/3 r., obok palmy i siedzącej personifikacji pojawia się Tytus w zbroi, bez leg., por. Mildenberg, nr 291. Typ denara *IVDEA DEVICTA* jest b. rzadki, bity w Lugdunum (?) w 75–79 r., por. Mildenberg nr 293.

³⁷ Meshorer Ya'akov, *Ancient Jewish Coinage*, II, New York 1982, Supp. VII, s. 288 i n. Th. Reinach, s. v. Judei, [w:] Ch. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, III/1, s. 625, (=DS).

³⁸ Y. Meshorer, *op. cit.*, s. 145; I.A.F. Bruce, *Nerva and the Fiscus Iudaicus*, „Palestine Exploration Quarterly”, 1964, 96, s. 34–45, a zwłaszcza s. 44 widzi w symbolu palmy dowód

Znaczenie tej emisji zależy od sposobu rozumienia legendy rewersu. Calumnia jako „szykana prawnicza”, „oszczerstwo”, w połączeniu z *Fisci Iudaici* (gen. sing.) może być przetłumaczona: Szykana prawnicza, jaką jest *Fiscus Iudaicus*, tj. podatek żydowski, została zniesiona. Interpretację tę, oznaczającą w praktyce zniesienie podatku żydowskiego, należy odrzucić. Świadectwa papirusowe i literackie wyraźnie potwierdzają istnienie podatku żydowskiego jeszcze w II w.³⁹

Inny sposób interpretacji tkwi swymi korzeniami w XVIII w. J. Eckhel twierdził, że nie chodziło wcale o zniesienie *Fiscus Iudaicus*, lecz o usunięcie jego calumnia.⁴⁰ Liczni kontynuatorzy podjęli ten tok rozumowania. H. Mattingly twierdził zatem, że za panowania Domicjana, urzędnicy ściągający podatek żydowski działali z bezwzględną brutalnością, określając sami, kto był, a kto nie był Żydem, a więc w konsekwencji wyznaczając tych, którzy go mieli płacić. Nerwa kazał położyć kres tym nadużyciom, tj. calumnia lub kruczkom prawniczym stosowanym nagminnie przez administrację wydziału finansowego *Fiscus Iudaicus*. Same zasady podatku nie zostały zmienione. Legendę *FISCI IVDAICI CALVMNIA SVBLATA* należy zatem rozumieć jako „usunięcie nadużyć w *Fiscus Iudaicus*”.⁴¹

Oprócz tych dwóch podstawowych sposobów interpretacji istnieje szereg wariantów, niekiedy dość dowolnych. W. Wirgin i S. Mandel proponują: „Zniewagi podatku żydowskiego zostały usunięte”.⁴² M.R. Lehmann sugeruje odczytanie: „Zniewaga podatków żydowskich została zniesiona”.⁴³ Jeszcze inną wersję proponuje Y. Moshorer: „Obalenie kalumnii spowodowanej przez podatek żydowski”.⁴⁴ We wszystkich wariantach niepokoi, nonsensowne z punktu widzenia Rzymian, przyznanie się oficjalnie do nadużyć wobec Żydów oraz duża dowolność w stosowaniu liczby mnogiej lub pojedynczej wobec „calumnia *fisci Iudaici*”.

na to, że adaptacja podatku świątynnego była pomyślana jako swoista kara dla żydowskich rebeliantów.

³⁹ Papyrus Rylands, IV, 594; Appian, *Bella Syriaca* 50; Origenes, *Epistulae ad Africanum* 14; pot. M.S. Ginsburg, *Fiscus Iudaicus*, „The Jewish Quarterly Review”, 1930–1931, NS 21, s. 281 i n., a zwłaszcza s. 290; Stenger, *op. cit.*, s. 110.

⁴⁰ I. Eckhel, *Doctrina numerum veterum*, VI, Vindebonae 1796, s. 404–405; powołuje się on na opinię Spanhemiusa.

⁴¹ BMC RE III, s. XLVII i n.; XXVIII.

⁴² W. Wirgin, S. Mandel, *The History of Coins and Symbols in Ancient Israel*, New York 1958, s. 111–112; „the insults of the Jewish tax have been removed”.

⁴³ M.R. Lehmann, *Where the temple tax has been buried*; „Biblical Archeological Review”, Nov./Dec. 1993, s. 38–43, por. s. 42 „the insult of the Jewish taxes has been annulled”.

⁴⁴ Y. Meshorer, *op. cit.*, s. 145 „abolishing the calumny caused by the Jewish tax”.

Nie wydaje się też, aby można było interpretować *Fiscus Iudaicus* jako podatek żydowski. W kontekście legendy monetarnej stanowi on raczej jeden z kilku specjalnych cesarskich *fisci*. Mieścił się on w Rzymie, dokąd napływały podatki ściągane na terenie całego imperium. Twórca jego, podobnie jak *fiscus Alexandrinus* i *fiscus Asiaticus* był cesarz Wespazjan, który chciał w ten sposób pokryć olbrzymi deficyt państwa.⁴⁵ Stworzenie *Fiscus Iudaicus* było efektem rutynowego postępowania Rzymian w celu uzyskania korzyści. Stąd też liczne nawiązania współczesnych badaczy do charakteru Wespazjana, którego trudno byłoby zaliczyć do ludzi rozrzutnych.

Czasami zwraca się też uwagę na symboliczny aspekt powołania *Fiscus Iudaicus*. Przypominał on podporządkowanie się Rzymowi ludu żydowskiego, którego Bóg musiał — jak sądzili Rzymianie — uznać wyższość kapitońskiego Juppitera.

Ten symboliczny wymiar jest szczególnie rozwijany przy interpretacjach podejmowanych z punktu widzenia Żydów. Dla nich bowiem podatek ten był szczególnie bolesny. Do *Fiscus Iudaicus* trafiały bowiem sumy, które przed wojną żydowską określano jako „dwudrachmowy podatek świątynny”. Żydzi zbierali go na rzecz świątyni jerozolimskiej od czasów Hasmoneuszy. Dotyczyło to każdego Żyda pomiędzy 20 a 50 rokiem życia, bez względu na miejsce zamieszkania. Był to silny element łączący Żydów i utrzymujący ich przekonanie o odrębności narodowej i religijnej.

Rzymianie, nie uwzględniając zasad wiary podbitych Żydów, pieniądze z *Fiscus Iudaicus* przeznaczali na cel szczególnie mocno raniący religijne odczucia Żydów. Wespazjan rozkazał bowiem, aby te dwie drachmy, które dawniej oddawano świątyni jerozolimskiej, teraz były co roku wpłacane na Kapitol, na rzecz świątyni Jowisza.⁴⁶

Za panowania Domicjana sposoby ściągania podatku wpłacanego do *Fiscus Iudaicus* uległy zaostrzeniu. Swetoniusz pisze, że *Fiscus Iudaicus* funkcjonował bezwzględnie. Wpłacali do niego nawet ci, którzy żyli jak Żydzi — bez zdeklarowania się w tym względzie, oraz ci, którzy, zataiwszy swoje pochodzenie, nie płacili podatków nałożonych na ten naród. Pamiętam — pisze Swetoniusz — że we wczesnej mojej młodości byłem przy tym, gdy urzędnik-prokurator, w obecności wielu osób, patrzył, czy 90-letni starzec jest obrzezany.⁴⁷

⁴⁵ Suetonius, *Vespasianus*, 16, pisze o 40 miliardach sesterców; sumę tę, jako za wysoką, usiłuje poprawić na 4 miliardy, por. M. Cary, H.H. Scullard, *Dzieje Rzymu*, t. II, Warszawa 1992, s. 602, przyp. 2.

⁴⁶ Josephus, *Bellum Judaicum*, VII, 6,6; Dio Cassius, LXVI, 7,2.

⁴⁷ Suetonius, *Domitianus*, 12; dokładny komentarz por. Bruce, *op. cit.*, s. 108.

Pomijając drastyczność działań urzędników, wydaje się, że rozszerzono wówczas maksymalnie listę podatników o osoby nie uznające się za Żydów oraz zniesiono bariery wiekowe płacących.⁴⁸ W tych warunkach ściąganie podatku do *Fiscus Iudaicus* było szczególnie wdzięcznym polem do nadużyć ze strony wszelkiego rodzaju donosicieli, którzy w celach zarobkowych oskarżali o niepłacenie podatku osoby nie uznające się z różnych powodów za Żydów.

Zmiana nastąpiła dopiero wtedy, kiedy Nerwa „tego rodzaju ludziom (tj. niewolnikom i wyzwolencom) zabronił wносить jakiegokolwiek oskarżenia przeciwko swoim panom, i nie zgodził się, aby inni oskarżali kogoś o bezbożność czy też o życie na sposób Żydów. Wielu zaś płatnych i fałszywych donosicieli (sykofantów) skazał na śmierć”.⁴⁹

Przekaz Kasjusza Diona i legenda sesterca Nerwy pozwalają rozumieć *calumnia Fisci Iudaici* jako efekt działalności sykofantów. Świadczy o tym również tekst Swetoniusza mówiący o wczesnej działalności Domicjana: „Ukrócił, stosując wysoką karę, fałszywe doniesienia w sprawach skarbowych, przynoszące korzyści skarżącym. Przytaczano jego słowa: władca, który donosicieli nie karci — zachęca.”⁵⁰ *Delatores* (= *columniantes*) powodujący *fiscales calumnias* to nikt inny, jak tylko sykofanci. A zatem termin „calumnia” wydaje się być prawniczym określeniem technicznym, nie mającym nic wspólnego z przenośnymi znaczeniami tego słowa: zniewaga, krzywda, oszczerstwo, nikczemność, podłość.⁵¹

Zniesienie *calumnia Fisci Iudaici* mogło nastąpić wyłącznie w wyniku działań skierowanych przeciwko delatores (sykofantes). Zgadza się to całkowicie z przytoczonymi już przez Kasjusza Diona słowami o ukroczeniu donosicieli zaraz na samym początku panowania Nerwy. Ten akt cesarza był wyrazem jego prawniczego doświadczenia i sposobu myślenia. Dowodził również, że zniesienie *calumnia Fisci Iudaici* było tylko częścią składową akcji

⁴⁸ Bruce, *op. cit.*, s. 43 i n.; Stenger, *op. cit.*, s. 108.

⁴⁹ Dio Cassius, LXVIII, 1,2.

⁵⁰ Suetonius, *Domitianus*, 9.

⁵¹ O tożsamości sykofantii i delatorstwa por.: *Thesaurus Graecae Linguae*, VII, Parisiis 1848–1854, col. 1023–1024 „[...] ἡ Συκοφαντία, *sycophantiosa et calumniosa delatio, accusatio* (Calumnia, Gl.); w Egipcie, w epoce bizantyjskiej, określenie fałszywego oskarżenia *συκοφάντημα* zostało zastąpione zlatynizowanym terminem *δηλατορία* por. R. Taubenschlag, *Il delatore e la sua responsabilità nel diritto dei papiri*, [w:] *Studi in onore di Vincenzo Arangio-Ruiz*, vol. I, Napoli 1952, s. 501–507 (= *Opera Minora*, II, Warszawa 1959, s. 729–736); o nagrodach informatorów i oskarżycieli zob. R. Taubenschlag, *The Law of Graeco-Roman Egypt in the Light of the Papyri 332 B.C.–640 A.D.*, New York 1944, s. 421–423; o „calumnia” w terminologii i praktyce prawniczej por. *Vocabularium Iurisprudentiae Romanae, iussu Instituti Savignani*, fasc. IV, Berolini 1903, col. 611–613.

przeciwko delatorom i wszelkiego rodzaju nadużyciom prawa. Nerwa, chcąc uchodzić za „idealnego” monarchę, musiał bowiem wykazać się posiadaniem *iustitia*, przynoszącej *libertas* i owoce innych *virtutes*.

Reasumując — chociaż cesarz Nerwa panował krótko, zaledwie 16 miesięcy, mennictwo jego w żadnym wypadku nie sprawia wrażenia ulotnego, pełnego tymczasowych rozwiązań i wyrażającego treści kształtowane pod naciskiem przypadkowych wydarzeń. Wręcz przeciwnie, monety Nerwy zdają się świadczyć o istnieniu konsekwentnie realizowanego programu politycznego, który opierał się na niemałej już tradycji cesarstwa, teorii „idealnego” monarchy oraz idei wspólnoty obywateli, państwa i cesarza. Nerwa powołany przez senat w nadziei na odbudowanie powagi tego organu, wyraził na swoich monetach treści czysto imperialne. Jawi się on zatem jako niedoceniany twórca ideologicznych założeń programu politycznego, kontynuowanego i rozwijanego następnie przez dynastię Antoninów w ciągu II w.

RÉSUMÉ

Le règne de l'empereur Nerva apparaît dans les sources littéraires, suivies par la plupart des historiens, peu intéressant. L'activité de l'empereur est considéré comme un résultat assez aléatoire de sa politique intérieure, se concentrant presque exclusivement sur l'Italie. On traite aussi Nerva avec indulgence, comme un souverain pas trop intelligent qui a dû de vivre longtemps — paradoxalement à sa faible santé. Son gouvernement représente tout simplement, dans l'histoire de Rome, un bref «interrègne» entre les dynasties des Flaviens et des Antonins. L'image du gouvernement de Nerva change radicalement quand on considère ses pièces de monnaie. Celles-ci représentent un monnayage romain qui ne semble point éphémère, plein de solutions provisoires, subissant la pression d'événements aléatoires. Tout au contraire. Les pièces de Nerva semblent prouver l'existence d'un programme politique réalisé en toute conséquence, qui s'appuyait sur une tradition considérable et toujours soulignée de l'Empire, sur une théorie du «souverain idéal» de même que sur l'idée de la communauté des citoyens, de l'Etat et de l'empereur. Nommé par le sénat dans l'espoir de rétablir le prestige de cet organe, Nerva a exprimé sur ses pièces des contenus par excellence impériaux. Il apparaît donc comme un créateur sous estimé des principes idéologiques du programme politique qui devait par la suite être continué et développé par la dynastie des Antonins.